

فصلنامه علمی - تخصصی معارف علوم انسانی و علوم اسلامی

شماره دهم، پاییز ۱۴۰۱، ص ۲۰۷-۲۲۹

راهبرد همگانی سازی اعتکاف: ظرفیت ها و کارکردها

محمدرضا سبزی^۱

علی منتظرالمهدی^۲

محمد مهدی کریمی نیا^۳

آسیه جباری زاده^۴

عصمت الله فصیحی زاده^۵

چکیده

اعتکاف یکی از شاخص ترین نمادهای عبودیت و دنیاگریزی در اسلام به شمار می رود که اهت هام و ویژه مع صومان علیهم السلام در پاسداشت آن، کم نظیر است. انسان ها در دوره های مختلف، معنویت خواهی خویش را به سبک های گوناگون نشان داده اند. در دنیای کنونی نیز که شاهد تغییرات فراوان در ابعاد مختلف زندگی بشر هستیم، همچنان معنویت خواهی از دغدغه های اساسی بشر است. اعتکاف جزو مناسکی است که از دیرباز مورد توجه انبیا و اولیای الهی و مورد تأیید دین بوده و در سال های اخیر به صورت گسترده ای به آن توجه شده است. از این رو لازم است به ظرفیت ها و کارکردهای آن توجه شود اعتکاف کارکردهای فراوان فردی و اجتماعی دارد و برای ارتقای آثار آن، باید اقداماتی صورت گیرد که در مقاله پیش رو با تبع در متون دینی مرتبط با اعتکاف و آثار آن که حقیقتا اعتکاف مسئله ای است برای رهایی حقیقی از ایستائی و تحجر. همچنین بررسی گزارش های مراسمات اعتکاف های برگزار شده و نیز بررسی های میدانی مراسمات اعتکاف در سال های پیشین و همچنین استفاده از نظرات مرتبطين و برگزار کنندگان این مراسم معنوی، یکسری پیشنهادها و اقدامات پیشنی و پسینی و همچنین اقداماتی ضروری حین اعتکاف، برای برپایی هر چه بهتر این مراسم بی نظیر ارائه شده است.

کلیدواژه: اعتکاف، معتکف، مسجد، روزه، عبادت.

۱. دانشجوی دکتری، رشته قرآن و مستشرقان، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، پژوهشگر و فعال فرهنگی، نویسنده مسئول، mohamadrezasabzi950@yahoo.com
۲. طلبة سطوح عالی حوزه علمیه قم، استان قم، پژوهشگر آثار متفکرین انقلاب اسلامی و فعال فرهنگی، asrebidari1993@gmail.com
۳. دارای مدرک سطح چهار (دکتری)، رشته فقه و اصول، حوزه علمیه قم، و مدرک دکتری رشته «قرآن و علوم»، گرایش «قرآن و حقوق»، دانشگاه جامعه المصطفی (ص) العالمیه، قم، استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبة و پژوهشگر حوزه علمیه قم، استان قم، ایران، kariminia@quran.ac.ir
۴. دارای مدرک سطح سه (کارشناسی ارشد)، رشته تفسیر و علوم قرآنی، حوزه علمیه خاوران الزهراء (س)، اهواز، استان خوزستان، ایران، پژوهشگر، فعال فرهنگی و آموزگار، Asiyhegabbari۱۳۶۱@gmail.com
۵. کارشناسی ارشد، رشته فقه و حقوق قضائی، دانشگاه بین المللی جامعه المصطفی (ص) العالمیه، طلبة، پژوهشگر و فعال فرهنگی، esmatullahfashihzade@gmail.com

مقدمه

بررسی آگاهانه اسلام به عنوان یک نهضت و یک مکتب این معرفت را به ما می دهد که مکتب و مسلکی است حقیقتاً دارای زوایای پیدا و پنهان زندگی بشر که نیازهای او را پیش بینی و برنامه ریزی کرده است. یکی از ویژگی های بارز و بی نظیر اسلام ناب محمدی که چه بسا در تمامی مکاتب نظیری ندارد، اتصال دنیا و آخرت و احکام و فردی و اجتماعی به یکدیگر است. همه اعمال عبادی و فردی در اسلام سکوی پرتابی برای ساخت یک سلول از پیکره جامعه اسلامی و دارای ابعاد اجتماعی می باشد. همچنین تاثیرگذاری فرد مورد نظر اسلام در جامعه نیز به کیفیت عمل عبادی و سلوک فردی گره خورده است. جلا دادن روح و فکر انسان مسلمان زیر چتر پربرکت اعمال عبادی و فردی میسور، بلکه تسریع می پذیرد. به خلاف مسلک اسلام متحجرانه که عمل عبادی و سلوک فردی را چیزی در حد همان رهبانیت منقطع از اجتماع مکاتب دیگر ارائه می دهد. سنت حسنه اعتکاف در ادیان توحیدی سابق و در شریعت محمدی از اعمال عبادی است که تاثیر به سزایی در تعالی اخلاق و اندیشه شخص می گذارد. گواه بر این مسئله ارواح جلا یافته صالحین و علمای سلف می باشد که با اعتکاف، اکثیر وجود خود را زر گرداندند و در سلک طریق عبودیت باری تعالی جامه اخلاص بر تن کرده و در راستای روایت شریفه:

«إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ دَهْرِكُمْ نَفَحَاتٍ، فَتَعَرَّضُوا لَهُ لَعَلَّهٗ أَنْ يُصِيبَكُم نَفْحَةٌ مِنْهَا فَلَا تَشْقَوْنَ بَعْدَهَا أَبَدًا»^۱

همانا از سوی پروردگار شما در طول عمرتان نسیم هایی می وزد، پس خود را در معرض آنها قرار دهید، باشد که نسیمی از آن نفحات به شما بوزد و زان پس هرگز به شقاوت نیفتید»؛

هروله کنان سوی جانان حرکت می کند. امروز اعتکاف به عنوان یک عمل عبادی در جامعه شیعی ترویج یافته و باید هر چه زودتر جایگاه خود و تاثیر گذاری فردی اجتماعی مدنظر اسلام را بازیابی کند. از سوی دیگر تظاهر، همراهی و همجواری مؤمنین با یکدیگر و همفکری و همجواری ایشان مصداق بارز آیه:

«وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»^۲

مردان و زنان باایمان، ولی (و یار و یاور) یکدیگرند؛ امر به معروف، و نهی از منکر می کنند؛ نماز را برپا می دارند؛ و زکات را می پردازند؛ و خدا و رسولش را اطاعت می کنند؛ بزودی خدا آنان را مورد رحمت خویش قرار می دهد؛ خداوند توانا و حکیم است»؛

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۸ ص ۲۲۱، باب ۶۶

۲. سوره توبه، آیه ۷۱.

است. این پیوند ناگسستنی ولایت بین مؤمنین است. بدون این پیوند، جامعه و حاکمیت اسلامی بی معنا و غیرممکن است. این خود گواه بر تاثیر سلوک فردی بر مدیریت اجتماعی در امر اعتکاف است. برای رسیدن به اهداف والای عبادت و سلوک اعتکاف، مدیران، نخبگان و آگاهان فرهنگی باید هر چه بیشتر در راه استغنائی این عبادت بی بدیل همفکری و تلاش کنند. نهایتاً اعتکاف از عبادتی فردی و کوتاه به کارخانه و مدرسه انسان سازی تبدیل شود که پس از پایان این مدت کوتاه در پی اهداف و آرمان های اسلام ناب خستگی ناپذیر باشند. نوشته پیش رو تلاشی کوچک در این مسیر پر پیش و خم است و در تلاش است با ارائه پیشنهاد، اهمیت و آسیب شناسی، راهبردهای فکری و راهکارهای عملی و جزئی که کمی در سطح کیفی و کمی این فرصت بی بدیل ارائه دهد.

۱. خلوتگاه حق

«هیچ گنجی بی دد و بی دام نیست

جز به خلوتگاه حق آرام نیست»

اعتکاف این فرصت بسیار مناسب انسان را که در پیچ پیچ و خم های مادی غرق شده، کمک می کند خود را بازیابد تا به قصد بهره بردن از ارزشهای معنوی از علایق مادی دست بشوید و ندای:

«يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ»^۱ را دوباره مشق کند.

سالک و پویا به سوی معبود، حقیقی باید راه تهذیب نفس و عبادت حقیقی را در پیش گیرد. در این راستا لازم است گاهی به گوشه ای خلوت پناه برد تا به مدد ذکر و فکر، راه رفته را بازبینی و راه مانده را شناسایی کرده و خویشتن را باز سازی کند ادیان الهی برای این منظور، خلوتهایی را با خداوند در خود تعبیه کرده اند که زیباترین و جامع ترین آنها «اعتکاف» است.

اعتکاف فصلی است برای گریستن ریزش باران رحمت، شستن آلودگیهای گناه و پاک کردن نامه اعمال برای نورانی ساختن دل و صفا بخشیدن به روح.

اعتکاف بازگشت به اصل خویشتن است؛ اصلی که با «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي»^۲ بر ملک شرافت یافت و با «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ»^۳ خلعت خیر المخلوقین بر تن کرد. اعتکاف نظر روح است به چشم انداز دلنواز «إِنَّا لِلَّهِ» از روزنه نوید بخش «إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»^۴.

۱. سوره انشقاق، آیه ۶: «ای انسان بدرستی که تودر راه پروردگارت تلاش می کنی و بالاخره او را دیدار خواهی کرد».

۲. سوره حجر، آیه ۲۹.

۳. سوره مؤمنون، آیه ۱۴.

۴. سوره بقره، آیه ۱۵۶.

اعتکاف تمرین بریدن از ظاهر و سفر به حقیقت است. اعتکاف ارتحال اختیاری از نا سوت و تولد در ملکوت است. در نهایت اعتکاف فرصت به مرگ اندیشیدن است و برای آن سفر پرسرور، مهیا گشتن. جدایی سه شبانه روز از فرزند و عیال و خانمان تجربه لذت شیرین انقطاع کامل از ماسوی الله به عنوان شرط لازم اتصال بالله و فنای فی الله است و این آغاز جوشش شوق آزادی از زندان دنیا و لقای خداست.

اعتکاف، معجون و عصاره اصلی ترین عبادات اسلامی است؛ حضور در مسجد، روزه - که هر دو از ارکان اعتکاف هستند - نماز دعا و مناجات قرائت قرآن و اذکار مقدس و افکار مبارک که همگی در مسجد و طبیعتاً همراه با وضو و طهارت است. اعتکاف، هم حج است هم جهاد و هم امر به معروف. از سویی محرمات و احکام اعتکاف حج را برای انسان تداعی می کند و از سوی دیگر شرکت در اعتکاف افزون بر آنکه ورود به عرصه جهاد با نفس است، روحیه معنوی و توجه به ارزشهای الهی را در همگان تقویت می کند. حضور جمعی در اعتکاف، امر به معروف و نهی از منکر است؛ آن هم امر و نهی عملی نه زبانی.

بنابراین اعتکاف تنها یک رفتار فردی نیست، بلکه به تعبیر امروزی ها یک راهبرد «اصلاح فرد و محیط» است. اعتکاف در عین خلوت، جلوت است، در عین کناره گیری، حضور در جمع است و در عین خودسازی دیگرسازی است. به شهادت کتب روایات و تفاسیر اصل اعتکاف، فارغ از روش برگزاری و فروع آن، از پیشینه ای بس طولانی برخوردار است و اختصاصی به اسلام و مسلمانان ندارد؛ اگرچه مکتب نورانی اسلام تغییراتی در آن ایجاد کرد و بدان تکامل بخشید.

۲. نمونه هایی از اعتکاف شخصیت های بزرگ تاریخ پیش از اسلام

۱. علامه مجلسی در «بحار الانوار» در باره اعتکاف سلیمان نبی علیه السلام می نویسد: گفته شده که سلیمان علیه السلام در مسجد بیت المقدس به مدت یک سال و یا دو سال و نیز یک ماه و یا دو ماه و کمتر و بیشتر اعتکاف می کرده است و خوراک برای آن حضرت فراهم می شد و او در همان جا به عبادت می پرداخت.^۲
۲. بر اساس آیات قرآن کریم حضرت مریم علیها السلام در زمان ملاقات با فرشته الهی، از مردم دوری گزیده و در گوشه خلوتی به عبادت مشغول بوده است. علامه طباطبائی رحمه الله صاحب تفسیر المیزان در این باره می نویسد: «گویا مقصود از دوری مریم از مردم، بریدن از مردم و روی آوردن به اعتکاف برای عبادت بوده است».^۳

۱. اشاره به این فراز از مناجات شریف شعبانیه: «إِلَهِي هَبْ لِي كَمَالَ الْإِنْقِطَاعِ إِلَيْكَ وَ أَنْزِ أَبْصَارَ قُلُوبِنَا بَضِيَاءَ نَظَرِهَا إِلَيْكَ حَتَّى تَخْرِقَ أَبْصَارَ الْقُلُوبِ حُجْبَ النُّورِ فَتَصِلَ إِلَى مَعْدِنِ الْعَظْمَةِ وَ تَصِيرَ أَرْوَاحَنَا مُلَقَّهً بِعِزِّ قُدْسِكَ إِلَهِي؛

ترجمه: خدای کمال جدایی از مخلوقات را، برای رسیدن کامل به خودت به من ارزانی کن، و دیدگان دلپایمان را به پرتو نگاه به سوی خویش روشن کن، تا دیدگان دل پرده های نور را دریده و به سرچشمه عظمت دست یابد، و جانهایمان آویخته به شکوه قدست گردد». رک: مفاتیح الجنان، اعمال ماه شعبان.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۱۴۱.

۳. سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۳۵-۳۴.

۳. برخی از روایات اهل سنت دلالت می کند که سنت اعتکاف با قوانین و وضع خاص خود حتی در زمان جاهلیت نیز مرسوم بوده است.^۱

۴. از دیرباز سنت اعتکاف در عربستان با آداب و شکوه مخصوصی در حرم امن الاهی و حرم مطهر نبوی برگزار می گردد. همچنین، سابقه برپایی این عبادت پرارج و ارزش در مسجد کوفه، قدمتی طولانی دارد؛ تا جایی که در کتب معتبر از عده زیادی از بزرگان شیعه نام برده شده است که در این مسجد مقدس معتکف می شده‌اند؛ بزرگان همچون مقدس اردبیلی،^۲ میرزا حسین خلیلی از شاگردان برجسته صاحب جواهر و شیخ انصاری^{رحمهم الله}.

۳. پیشینه اعتکاف در ایران

اعتکاف در ایران دارای تاریخچه ای پرفراز و نشیب است. در هر عصری که عالمان برجسته دینی اعتکاف اهتمام ورزیده اند. مردم مسلمان این سرزمین نیز از آنان پیروی کرده و به اعتکاف بها داده اند. در عصر صفوی در سایه تلاشهای دو عالم بزرگ آن زمان مرحوم شیخ بهایی (۱۰۳۰-۹۵۲ ه.ق.) و شیخ لطف الله میسی عاملی اصفهانی،^۳ اعتکاف در شهرهای ایران به ویژه قزوین و اصفهان، رونق خاصی یافت.

۱-۳. اعتکاف پس از انقلاب

پس از انقلاب اسلامی گرایش به معنویات سبب شد، توجه مردم به سنت‌های حسنه‌ای چون اعتکاف بیشتر جلب شود و آثار و برکات فردی و اجتماعی این عبادت انسان ساز زمینه گسترش و رشد آن را فراهم نمود. از سال ۱۳۷۵ این سنت نبوی در سراسر کشور به صورت فراگیری مورد توجه قرار گرفت، به گونه ای که هر سال آمار معتکفین افزایش یافت و خیل علاقه مندان و مشتاقان، به ویژه جوانان و نوجوانان، رشد چشمگیری داشته است و اکنون از شعائر مهم در ایام البیض رجب به شمار می آید.

۲-۳. استقبال عموم

آمار رسمی در باره برگزاری سنت حسنه اعتکاف که هر ساله از طرف سازمان تبلیغات اسلامی اعلام میگردد، نمایانگر این است که تعداد شرکت کنندگان در این مراسم، هر سال نسبت به سال پیشین افزایش داشته است و در حال حاضر هر ساله حدود هزاران نفر در اعتکاف ماه رجب شرکت می‌کنند.

۳-۳. نقش اعتکاف در انس با مسجد

اعتکاف به عنوان فرصتی برای خلوت با خود و خدا، اختصاصی به اسلام ندارد، ولی باید دانست که مکتب نورانی اسلام این سنت زیبا را با تغییراتی به تکامل رسانده است. از جمله این تغییرات عبارت است از اینکه اعتکاف در گذشته مشروط

۱. ر ک: مسلم نیشابوری، صحیح المسلم، ج ۱۱، کتاب النذر، ص ۱۲۴؛ علی اصغر مروارید، سلسله البنیای الفقیهه، کتاب الصوم، ج ۶؛ سیدمرتضی علم الهدی، المسائل الناصریات، ص ۱۱۹.

۲. شیخ عباس قمی، الفوائد الرضویه، ص ۲۳.

۳. برای آشنایی با زندگی نامه شیخ لطف الله میسی عاملی اصفهانی ر ک: محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنّات، ج ۱، ص ۳۱.

به حضور در مسجد نبوده و در هر مکانی قابل انجام بوده است، ولی از نظر اسلام شرط صحت اعتکاف حضور در مسجد است. راز این اشتراط را باید در خواص مسجد دانست که به برکت اعتکاف می تواند به معتکفین سرایت کند.

۴. برخی از ویژگی های ممتاز مسجد در فرهنگ اسلامی

۱. مسجد محل دیدار و زیارت خدا است:

«أَنَّ فِي التَّوْرَةِ مَكْتُوبًا أَنَّ بِيوتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسَاجِدُ فَطُوبَى لِعَبْدٍ تَطَهَّرَ فِي بَيْتِهِ ثُمَّ زَارَنِي فِي بَيْتِي إِلَّا إِنِّي عَلَى الْمَزُورِ كَرَامَةَ الزَّائِرِ إِلَّا بَشَرَ الْمَشَاءِينَ فِي الظُّلُمَاتِ إِلَى الْمَسَاجِدِ بِالنُّورِ السَّاطِعِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ ۱»

روایت شده است که در تورات ثبت و مقرر گردیده: براستی خانه های من در روی زمین همان مساجد است، هلا فرخنده باد آن بنده ای که در سرای خویش وضو سازد و مرا در خانه ام زیارت کند، البته که گرامیداشت میهنان بر صاحب خانه لازم و فرض است، هلا آنان را که در تاریکیهای شب گام برداشتن بسوی مساجد را پیشه ساخته اند بشارت ده که در روز رستاخیز با نوری درخشان وارد محشر خواهند شد؛

۲. مسجد محل آشنایی با تمام دین اعم از عقاید، اخلاق و احکام است؛

۳. مسجد محل انس با قرآن و دعاست؛

۴. مسجد کانون دوست یابی و دوستیهای سالم و پایدار است؛

۵. مسجد جایگاه خلوت با خدا و تفکر نجات بخش است؛

۶. مسجد تجلی برتری ارزش «تقوا» بر سایر ملاکها؛

۷. مسجد فرصت معاشرت با مؤمنان و تلاش برای رفع مشکلات آنهاست؛

۸. مسجد فرصتی برای، تخلیه تزکیه و تحلیه است؛

۹. مسجد سنگر دفاع از ارزشها و مقابله با جنگ نرم است؛

۱۰. مسجد کانون همبستگی و وحدت مسلمین است؛

تمام این ویژگی ها و آثار به برکت حضور در مسجد، به معتکفین منتقل می شود و آنان را با مساجد و برکات آن بیش از پیش آشنا و مأنوس می سازد.

۵. آثار اعتکاف از نظر روایات اسلامی

در روایات اهل بیت علیهم السلام آثار معنوی گوناگونی برای اعتکاف بیان گردیده است که مهمترین این آثار عبارت اند از:

۱. آمرزش گناهان گذشته

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله می فرماید:

«مَنْ اعْتَكَفَ اِيْمَانًا وَ احْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ»^۱

هرکس از روی ایمان و برای جلب رضای خداوند، اعتکاف به جا آورد، تمام گناهان گذشته‌اش آمرزیده می‌شود.

۲. عاقبت به خیری

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

« مَنْ اعْتَكَفَ يَوْمًا ابْتِغَاءً وَجَهَ اللهُ جَعَلَ اللهُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّارِ ثَلَاثَ خُنَادِقَ، كُلُّ خُنْدَقٍ اَبْعَدُ مِمَّا بَيْنَ الْخَافِقِينَ؛

کسی که یک روز برای رضای خداوند اعتکاف به جا آورد، پروردگار بین او و جهنم فاصله ای به اندازه سه خندق قرار

می‌دهد که بیش از فاصله مشرق و مغرب است»^۲.

۶. عبادات جایگزین اعتکاف

۱. حل مشکلات برادران و خواهران ایمانی

امام سجاد علیه السلام در این خصوص می‌فرماید:

«وَاللَّهِ لَقَضَاءُ حَاجَتِهِ يَعْنِي الْاَخَ الْمُؤْمِنِ اَحَبُّ اِلَى اللّٰهِ مِنْ صِيَامِ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ وَاعْتِكَافِهِمَا فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ؛^۳

ترجمه: سوگند به خدا! به تحقیق برآورده کردن حاجت برادر مؤمن، نزد خداوند از روزه و اعتکاف دو ماه متوالی

محبوب تر است».

۲. نگاه به چهره عالم ربانی

امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید:

«جُلُوسُ سَاعَةٍ عِنْدَ الْعُلَمَاءِ اَحَبُّ اِلَى اللّٰهِ تَعَالَى مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ لَا يُعْصَى اللّٰهُ فِيهَا طَرْفَةَ عَيْنٍ وَ النَّظْرُ اِلَى الْعَالَمِ اَحَبُّ اِلَى اللّٰهِ تَعَالَى مِنْ اعْتِكَافِ سَنَةٍ فِي الْبَيْتِ الْحَرَامِ وَ زِيَارَةِ الْعُلَمَاءِ اَحَبُّ اِلَى اللّٰهِ تَعَالَى مِنْ سَبْعِينَ حَجَّةً وَ عَمْرَةً وَ اَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ طَوَافًا حَوْلَ الْبَيْتِ وَ رَفَعَ اللّٰهُ لَهُ سَبْعِينَ دَرَجَةً وَ يَكْتُبُ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ حَجَّةً مَقْبُولَةً وَ اَنْزَلَ عَلَيْهِمُ الرَّحْمَةَ وَ شَهِدَتِ الْمَلَائِكَةُ لَهُ بِاَنَّهُ قَدْ وَجِبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ؛^۴

ترجمه: نشستن یک ساعت نزد علما پیش خدا از عبادت یک سال که در آن گناه نکند، بهتر است و نگاه به عالم

نزد خدا از یک سال اعتکاف در مسجد الحرام بهتر است، و ثواب دیدار عالم نزد خدا از هفتاد حج و عمره و هفتاد

طواف در اطراف خانه خدا بهتر است، و خداوند هفتاد درجه او را بالا برد و برای هر حرف ثواب یک حج

۱. علاء‌الدین علی بن حسام معروف به متقی هندی، کنز العمال، حدیث ۲۴۰۰۷.

۲. سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الأوسط ج ۷، ص ۲۲۱ حدیث ۷۳۲۶؛ علاء‌الدین علی بن حسام معروف به متقی هندی، کنز العمال، ج ۸ ص ۵۳۲ ح ۲۴۰۱۹.

۳. محمد بن حسن حرّ عاملی، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱۰، ص ۵۵۶.

۴. حسن بن ابی الحسن دیلمی، إرشاد القلوب، ج ۱، ص ۱۶۶.

مقبول، برایش می نویسد، و خداوند رحمت خود را بر طالبان علم نازل می فرماید و فرشتگان را بر آن گواه می گیرد که بدانید من بهشت را بر آنان واجب گردانیده‌ام».

۳. نگاه مشتاقانه به برادر دینی

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرمودند:

«نَظَرُ الرَّجُلِ إِلَى أَخِيهِ عَن شَوْقٍ خَيْرٌ مِّنْ اِعْتِكَافٍ سَنَةً فِي مَسْجِدِي هَذَا»^۱

نگاهی مشتاقانه به برادر دینی از یکسال اعتکاف در مسجد من بهتر است».

۴. زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام

امام صادق علیه السلام در جواب ام سعید احسمیه که از اجر و پاداش زیارت سیدالشهدا علیه السلام سؤال کرد فرمودند:

«كِعْدَلِ حَجَّةٍ وَ عُمْرَةٍ وَ اِعْتِكَافِ شَهْرَيْنِ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ صِيَامِهِمَا وَ خَيْرِهِمَا كَذَا»؛

ام سعید می گوید: در این حال حضرت دو دست خود را باز کرد و سپس آنها را به یکدیگر ضمیمه نمود و این عمل را سه مرتبه تکرار کرد.^۲

۷. آسیب شناسی اعتکاف و ضرورت برنامه ریزی

«املای نانوشته، غلط ندارد». این یک حقیقت است که هر سنت حسنه ای که در جامعه رواج می یابد به هر میزان که بر تعداد علاقه مندان آن افزوده می شود احتمال بروز آفتها و آسیبها، بیشتر می شود. از این جهت اعتکاف به عنوان سنتی جامع و پرتیر که به برکت انقلاب اسلامی احیا شده است، نیز ممکن است در اثر غفلت یا ضعف در برنامه ریزیها مبتلا به آفت‌هایی شده و یا بشود.

در اکثر اوقات نقطه ضعف‌های برنامه‌های فرهنگی نظیر اعتکاف، ناشی از فقدان یا کمبود امکانات و بودجه نیست، بلکه نتیجه ضعف برنامه ریزی و مدیریت است. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله می فرمایند:

«يَا بَنَ مَسْعُودٍ، إِذَا عَمَلْتَ عَمَلًا فَاَعْمَلْ بِلَعْمٍ وَ عَقْلِ، وَ إِيَّاكَ وَ أَنْ تَعْمَلَ عَمَلًا بَغَيْرِ تَدَبُّرٍ وَ عِلْمٍ؛ فَإِنَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ يَقُولُ: "وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا"»^۳

ترجمه: ای پسر مسعود! آن گاه که کاری انجام میدهی با آگاهی و عقل انجام ده و مبادا کاری را بدون برنامه ریزی و آگاهی انجام دهی! همانا خداوند متعال می فرماید: "مانند زنی نباشید که رشته های خود را پس از محکم تابیدن و اتابیده است"».

ضرورت کار علمی و میدانی در باره آسیب شناسی اعتکاف می طلبد که مراکز علمی و صاحب نظران با همکاری ستادها و متولیان اعتکاف به تحقیق در این باره اهتمام ویژه ای داشته باشند. بدیهی است این نوشتار مختصر نه مدعی آسیب شناسی

۱. علاءالدین علی بن حسام معروف به متقی هندی، کنز العمال، ج ۳، ص ۴۱۵، ح ۷۲۱۱.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۱، ص ۷۱، ح ۱۴.

۳. همان، ج ۷۷، ص ۱۰۰.

جامع و مانع است و نه در صدد آن، لیکن از به صورت هشدار به نمونه هایی از آسیبهای اعتکاف که گاه در گوشه و کنار مشاهده شده است، اشاره می‌کند:

۱. فقدان برنامه مناسب و از پیش طراحی شده که بتواند متناسب با حال و هوای معنوی شرکت کنندگان را در تمام ساعات و لحظه ها پشتیبانی کند. گاهی احساس می‌شود که خلوت با بیکاری اشتباه گرفته می‌شود؛
۲. عدم تناسب برخی برنامه‌ها با مقتضیات اعتکاف. اگرچه تنوع و تعدد منطقی برنامه‌ها یکی از اصول جذابیت کار فرهنگی تبلیغی بشمار می‌رود، ولی مهمتر از آن همخوانی و هم سنخی برنامه‌ها با هدف و مقتضیات اعتکاف است. گاهی غفلت از این اصل، باعث می‌شود که برنامه‌هایی خارج از مقصود اعتکاف و حتی بعضاً ناسازگار با شئون اعتکاف توسط متولیان اجرا شود. مثلاً پخش فیلم سینمایی، برگزاری جلسات پرسش و پاسخ با موضوعاتی مانند روابط دختر و پسر و مواردی دیگر از این دست خطاها؛
۳. ضعف کیفی محتوای برنامه‌ها به ویژه سخنرانیها و نشستهای دینی در اعتکاف؛
۴. مرید و مراد بازیها؛
۵. بی کاری به جای فراغت
۶. افراط و تفریطها در امور معنوی؛
۷. عدم توجه به دسته بندی نیازهای مخاطبان عمومی و اختصاصی؛
۸. غلبه رویکردهای علمی، سیاسی، اجتماعی، عرفانی و ... بر ابعاد عبادی و تربیتی؛
۹. تراحم خلوت و جلوت؛
۱۰. رفیق بازیهای مانع خلوت پر بار؛
۱۱. فقدان آرامش و سکوت مناسب اعتکاف؛
۱۲. غلبه دغدغه امکانات مادی و رفاهی بر محتوا؛
۱۳. عدم تناسب برنامه‌ها مکان و امکانات با نیازها و مسائل بانوان از جمله: مهدکودک، استحمام، پوشیدگی مکان وغیره؛
۱۴. مبدل شدن اعتکاف عبادی، به مراسمی مذهبی و اجتماعی. گاهی دیده می‌شود که دست اندرکاران اعتکاف چنان وقت معتکفین را به انواع برنامه‌های سخنرانی، عزاداری شبی با قرآن، مناجات خوانی‌های طولانی و عمومی ختم صلوات حلقه های بصیرت و حتی پخش فیلم و برگزاری پرسش و پاسخ سیاسی پر می‌کنند که روح اصلی اعتکاف تضعیف و کارکرد محوری آن یعنی خلوت، تفکر، نجوای با خداوند بدون کارکرد و بی کیفیت می‌شود؛

۱۵. برگزاری، عمومی طولانی و غالباً پر سروصدای مراسمات در محیط اعتکاف گاهی سبب اذیت شدن معتکفین را فراهم میسازد که در مواردی مشمول حکم حرمت نیز می‌گردد؛

۱۶. تقبیح افراطی مسئله خواب در اعتکاف:

بعضاً مشاهده می‌شود که مبلغین محترم بدون توجه به مبانی و منابع فقهی خواب در حال اعتکاف را تا سرحد ابطال اعتکاف مورد تقبیح قرار داده اند؛ مثلاً استدلال می‌کنند:

اینجا مسجد است؛ (صغری)، خواب در مسجد کراهت دارد؛ (کبری)، چیزی که کراهت دارد با مستحب (اعتکاف) نمی‌سازد. (نتیجه)

بنابراین در حال اعتکاف خوابیدن مبطل اعتکاف و یا لاقلاً کاهش دهنده ثواب اعتکاف است!

در حالی که؛ اولاً، مطلق خوابیدن در مسجد کراهت، ندارد، بلکه بسیاری از خواب‌ها در مسجد مستحب است؛ مانند خواب کسی که مطمئن است اگر به خانه برود و بخوابد قطعاً برای نماز صبح بیدار نمی‌شود. آنچه در منابع فقهی آمده است تنها کراهت خواب در دو مورد است؛ اول، به نظر اهل سنت خواب کسی است که از ابتدا به نیت خوابیدن به مسجد می‌رود. دوم، به نظر شیعه خواب کسی که مسجد را خانه خود قرار می‌دهد. ولی هیچ یک از علما درباره خوابیدن در مسجد حکم به حرمت نکرده است، حتی درباره کسی که یقین دارد اگر در مسجد بخوابد، جنب می‌شود یا بول می‌کند!

خلاصه ایجاد مانع برای خواب معتکفین یا تقبیح خواب در اعتکاف حرکتی نادرست و ناسازگار با مبانی شرعی است.

۱۷. اختصاص شرکت در اعتکاف به توده مردم

با تأمل در فلسفه و آثار اعتکاف، می‌توان دریافت که هر چه قدر مشغله و موقعیت فرد، بیشتر شخص را در معرض خطر غفلت از یاد خدا، خودسازی توبه و اصلاح قرار می‌دهد، نیازش به اعتکاف بیشتر و اخلاقاً برای او ضروری‌تر است؛ از این رو برای رؤسا ثروتمندان مسئولین و مدیران جامعه نیاز به اعتکاف بیش از توده مردم است. حال آنکه در زمان ما بر عکس است؛ توده مردم استقبال بیشتری برای شرکت در اعتکاف از خود نشان می‌دهند و خواص و مسئولین کمتر در اعتکاف حضور پیدا می‌کنند؛

۱۸. پیوند نادرست عمل «أُمّ داوود» به اعتکاف

عمل «ام‌داوود» اگرچه عملی بسیار با فضیلت است لیکن هیچ ملازمه‌ای با عمل اعتکاف ندارد؛ به این معنا که نه اعتکاف مشروط به عمل «أُمّ داوود» است و نه شرط قبول یا صحت عملاً «داوود» شرکت در اعتکاف. متأسفانه در اکثر شهرها مشاهده می‌شود که این عمل طولانی و دشوار به گونه‌ای معرفی شده است که اکثر معتکفین انجام آن را بر خود تحمیل می‌کنند. این ذهنیت چند آسیب جدی به همراه دارد:

نخست، تلخ شدن آخرین ساعات حضور در اعتکاف برای بخش زیادی از معتکفین - به خصوص نوجوانان و جوانان - در حالی که ساعات پایانی باید شیرین ترین و روحیه بخش ترین اوقات اعتکاف باشد. تلخی همراه با خستگی نگرانی از عدم پایان دادن عمل ام داود تا پیش از غروب، این پا و آن پا کردن وغیره.

دوم، ایجاد دل زدگی و ذهنیت نامناسب از اعتکاف برای تازه واردها و نوجوانان که عاملی برای عدم تکرار حضور آنها در این کنگره بزرگ معنوی خواهد شد. حتی ممکن است این ذهنیت را به وجود آورد که تمام مسائل دینی سخت و دشوار است.

سوم، ایجاد تصور نادرست از خویشتن برای معتکفین. معتکفی که نمی تواند این عمل طولانی را انجام دهد یا با لذت و توجه قلبی به انجام برساند، ممکن است خود را فردی ضعیف الایمان بی علاقه به ذکر و معنویات و دور از ساخت لطف خداوند متعال تصور کند که این روحیاتش همگی با روح کلی اعتکاف در ناسازگاری است.

قطعاً با برنامه ریزی اصولی و بهره گیری از تجارب دیگران میتوان از میزان این آسیب ها کاست و بر غنای این فعالیت فرهنگی افزود.

نوشته پیش رو تلاشی است برای ارج نهادن به انگیزه های خالص و همتهای والای تمام کسانی که رویکرد اصلی تقابل با جنگ نرم دشمن فاسق و پیشبرد اهداف اسلام ناب را در ترویج معنویتی مبتنی بر شریعت و توأم با بصیرت می دانند. به ویژه روحانیون معظم و ائمه جماعات که در این عرصه باید نقش فرماندهی جنگ نرم را ایفا کنند و پیش قراول برگزاری مراسم جامعی از اعتکاف باشند.

۸. فعالیت های پیش از اعتکاف

مقام معظم رهبری می فرمایند: «امام جماعت، مدیر طبیعی مسجد است».

با توجه به اینکه امام جماعت باید مدیریت کلان اعتکاف را بر عهده داشته باشد و سایر اعضا و ارکان زیر نظر ایشان و مطابق برنامه از پیش تعیین شده فعالیت نمایند دو مقوله پیش از هر اقدامی برای ائمه محترم جماعات، ضروری است: نخست، تهیه چک لیست کاملی از تمام فعالیت ها و اقداماتی که باید از ابتدا تا انتهای پروژه برگزاری اعتکاف اتفاق بیافتد؛ اعم از اقدامات پیش از اعتکاف، حین اعتکاف و پس از اعتکاف فایده این چک لیست این است که اولاً، هیچ کاری فراموش نخواهد شد. ثانیاً، برای هر اقدام یا فعالیتی می توان زمان سررسید و مسئول مشخصی تعیین نمود و بدین وسیله فرآیند پروژه اعتکاف را لحظه به لحظه و مستند پیگیری و نظارت کرد.

دوم، تشکیل ستاد مرکزی، اعتکاف، با اهدافی همچون:

۱. سیاست گذاری برنامه ریزی هماهنگی و نظارت بر اجرای صحیح برنامه اعتکاف؛

۲. تعیین مسئولین بخش های مختلف اعتکاف؛

۳. تدوین و ابلاغ شرح وظایف مسئولین بخش های مختلف؛

۴. دریافت، بررسی و تأیید برنامه و بودجه مسئولین بخشهای مختلف؛
۵. شناسایی و جذب منابع مالی و امکاناتی دولتی و غیر دولتی؛
۶. تمهید مقدمات لازم برای مدیریت بحران؛
۷. اخذ گزارش کاری و مالی در جریان و پایان اعتکاف و حسابرسی؛
۸. اطلاع رسانی و گزارش کار به مردم مسجد و معتمدین محل و انتشار مناسب آن؛

و با ترکیب بندی:

۱. امام جماعت؛
 ۲. رئیس هیأت امنای مسجد؛
 ۳. فرمانده پایگاه بسیج مسجد؛
 ۴. مسئول امور مالی مسجد یا بسیج؛
 ۵. معاون تبلیغات بسیج؛
 ۶. دو تن از معتمدین محل؛
 ۷. دو تن از جوانان فعال به انتخاب امام جماعت؛
 ۸. سایر افراد با نظر اعضا و تأیید امام جماعت به صورت عضو یا میهمان؛
 ۹. زمینه سازی مراسم اعتکاف با تبلیغات تشویق و زمینه سازی
- ۹-۱. شروع تبلیغ و ترغیب مردم محله برای حضور در اعتکاف حداقل از یک ماه پیش و از طریق:
- نصب پلاکاردها و بنرهای جذاب حاوی آیات، روایات، سخنان علما و بزرگان و جملات ادبی و اشعاری در زمینه اعتکاف و آثار و احوال آن و فوائد؛
- در این زمینه بهتر است مراکزی که محل حضور جمعی جوانان و نوجوانان هستند، در اولویت تبلیغات و انگیزه سازی قرار گیرد؛ مراکزی مانند، مدارس مراکز آموزش عالی دانشگاهی و حوزوی، مراکز فرهنگی، ورزشی و هنری.
- برگزاری جلسات کوتاه و جذاب در مراکز تجمع دانش آموزان و دانشجویان و عموم جوانان توسط ائمه محترم جماعات و طلاب محترم.
 - استفاده از رسانه ها از جمله زیرنویس تلویزیون، استانی، پیامک، وب سایت و وبلاگ، نشریات و ...
- ۹-۲. تبیین آسانی شرایط و احکام اعتکاف
- تبیین آسانی شرایط و احکام اعتکاف برای همگان از محصلین تا خانمهای خانه دار از معلولین و جانبازان تا سالمندان و غیره. بخشی از مردم همواره در آرزوی شرکت در اعتکاف، به سر می برند، ولی به دلیل جهل به راهکارهای شرعی گمان می کنند که وضعیت شغلی یا جسمی آنها مانع از درک این فیض بزرگ است؛ در حالی که با تبیین روشن مسائل شرعی

اعتکاف، از جمله مجوزهای شرعی برای خروج از مسجد و ...، میتوان این دسته را هم از این فرصت معنوی بهره‌مند ساخت.

این آگاهی بخشی از راه‌های گوناگونی می‌تواند انجام پذیرد؛ مانند اختصاص دقایقی از فاصله بین دو نماز به بیان این نوع از احکام شرعی، چاپ و توزیع بروشورها، بنرها، تراکتها و سایر اقلام تربیتی محتوی این پرسش‌ها و پاسخ‌ها.

۱۰. بررسی چند شبهه و ابهام در اعتکاف

۱. اعتکاف نوعی گوشه‌گیری از اجتماع و رهبانیت است و اسلام با رهبانیت مخالف است. همچنان که از پیامبر اسلام

منقول است که «لَا رَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَامِ»؟

اولاً، همچنان که نفی رهبانیت با استناد به روایت رسول اکرم حجت است، اصل و فرع اعتکاف هم با استناد به آیات و روایات و سیره معصومین علیهم السلام مشروع است و از طرفی یقینی است که امامان، دو حکم متناقض صادر نمی‌کنند؛ بنابراین بین اعتکاف و پرهیز از رهبانیت منفی رابطه‌ای وثیق برقرار است.

ثانیاً، رهبانیت دارای دو معناست: نخست رهبانیت به معنای ترس و خشیت از خداوند متعال که نه تنها منفی و مردود نیست بلکه از برترین اخلاقیات دانایان و عباد رحمان است. در قرآن کریم فرموده است: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»^۱ و پیامبر عزیز اسلام به امیرالمؤمنین علیه السلام میفرماید «یا علی! اخوانک دبل الشفاء تُعرف الرهبانية فی وجوههم؛ یعنی برادران تو کسانی هستند که از شدت روزه، لبانشان خشک شده و آثار رهبانیت در چهره‌هایشان هویداست»^۲.

دوم رهبانیت به معنای دوری از جامعه و بی تفاوتی نسبت به اوضاع مسلمین به بهانه عبادت و خلوت. این نوع از رهبانیت قطعاً مذموم است همان گونه که در قرآن کریم مذمت شده است.^۳

- اعتکاف با حسّ مسئولیت اجتماعی مسلمان ناسازگار است؟

اولاً، مشروعیت اعتکاف مستند به آیات و روایات دلیلی بر بطلان این توهم است. ثانیاً، احکام و آداب اعتکاف نوعاً منافعی با بی تفاوتی نسبت به جامعه و دوری از اجتماع است؛ مثلاً در اعتکاف شرط شده است که در مسجد جامع برگزار شود و مسجد جامع هر شهر، شلوغ‌ترین مسجد آن شهر از نظر حضور جمعیت نمازگزاران است. معتکف می‌تواند در حال اعتکاف برای انجام برخی از امور از مسجد خارج شده و پس از اتمام کار به مسجد برگردد؛ کارهایی نظیر عیادت از بیمار مسلمان تشییع جنازه مؤمن، رفع حاجت مؤمنین، ادای دین و قرض و غیره.^۴

۱. سوره فاطر: ۲۸.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۴۰.

۳. سوره حدید: آیه ۲۷.

۴. میمون بن مهران: کُنت جالساً عند الحسن بن علی بن ابی طالب علیهما السلام فأتاه رجل فقال: یا ابن رسول الله إن فلاناً له علی مال و یرید أن یحسینی. فقال علیه السلام: والله ما عندی مال فأفضی عنک. قال: فکلمه. فلبس علیه السلام نعله فقلت له: یا بن رسول الله أنسیت اعتکافک؟ فقال: لم أنس و لکنی سمعت أبی یحدث عن جدی رسول الله أنه قال: من سعی فی حاجه أخیه المسلم فکانما عبد الله عزوجل تسعة آلاف سنه صائماً نهاره و قائماً ليله؛ وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۴۰۹، باب ۷ از ابواب کتاب الاعتکاف، ح ۴.

- مشقت برخی احکام و شرایط اعتکاف چگونه با روح ساده و آسان بودن اسلام سازگار است؟

اولاً، می توان اعتکاف را در ماه مبارک رمضان برگزار کرد که هم به صورت عادی، مسلمانان روزه هستند و هم توقف در مسجد و عدم حضور در محیط کار و تحصیل، مقداری از سختی های روزه داری را کاهش می دهد. ثانیاً، در غیر ایام ماه مبارک می توان روزه قضا با استیجاری نیت کرد و در اعتکاف شرکت نمود؛ زیرا مهم روزه دار بودن معتکف است نه نحوه نیت روزه اش. ثالثاً، در صورت بروز اضطرار و ضرورت معتکف می تواند از مسجد خارج و پس از اتمام کارش بازگردد بدون آنکه به اعتکافش لطمه ای بخورد. رابعاً، از آنجا که در اعتکاف اگر فرد دو روز اول را در مسجد توقف کند روز سوم بر او واجب می شود، کسانی که احتمال می دهند برای روز سوم مانعی رخ خواهد داد به فتوای برخی مراجع می توانند از ابتدا با خداوند شرط کنند که چنانچه در روز سوم برایشان مشکلی رخ داد که ناچار شوند اعتکاف را ترک کنند معذور باشند و بتوانند اعتکاف را ترک کنند.^۱

۱۱. سازماندهی نیروهای اعتکاف

سازماندهی خادمین اعتکاف از بین نیروهای، علاقمند توانمند و مورد اعتماد مانند اعضای بسیج معتمدین محل جوانان و نوجوانان علاقمند به خدمت افتخاری، سومین اقدام ضروری در برپایی مراسم معنوی اعتکاف است که در چهار مرحله زیر صورت میگیرد:

- ثبت نام و شناسایی؛

- بررسی تواناییها و تعیین عرصه خدمت گذاری؛

- اعلام اسامی پذیرفته شدگان و برگزاری جلسه توجیهی در دو بخش:

الف. مباحث عمومی:

شامل آشنایی مختصر با فلسفه، پیشینه، آداب و احکام اعتکاف و آداب و ارزش خدمت گذاری به معتکفین؛

ب مباحث تخصصی:

مربوط به هر بخش از فعالیت های اعتکاف، متناسب با اعلام داوطلبی افراد؛ مانند امور خدمات و پشتیبانی امور تبلیغات و فرهنگی و غیره.

- تهیه و تحویل اقلام لازم برای خادمین مانند لباس فرم هم شکل کارت شناسایی و

۱۲. فراهم کردن امکانات و فضای مناسب

۱. دعوت و تشویق خیرین و مسئولین، ارگانها و سازمانها برای مشارکت در برگزاری اعتکاف از طریق:

۱. علاقه مندان به اعتکاف ضروری است مسائل و نکات دقیق اعتکاف را علاقه مندان از رساله های علمیه مرجع تقلید خود مطالعه کنند.

- ۱-۱. برگزاری نشست ویژه حامیان و خیرین اعتکاف به منظور تبیین ابعاد تهاجم فرهنگی دشمن و نقش اعتکاف در خنثی سازی آن؛
 - ۲-۱. معرفی و تشویق بانیان و خیرین اعتکاف سال گذشته در مراسم نشست ویژه یاد شده؛
 - ۳-۱. واگذاری هر بخش از نیازهای اعتکاف به یک صنف مرتبط، یا یک طایفه ساکن در محل؛ مثلاً واگذاری تغذیه معتکفین به اصنافی مربوط به آن، یا امور تبلیغاتی و انتشاراتی به صنف مربوطه و ...
 ۲. انجام تعمیرات و کارهای عمرانی پیش از فرارسیدن زمان اعتکاف؛
 ۳. غبار رویی و آذین بندی و زیباسازی فضای مسجد؛
 ۴. تأمین وسایل بهداشتی خوراکی و ... مورد نیاز؛
 ۵. تأمین سیستم های صوتی و تصویری باکیفیت؛
 ۶. آماده سازی آشپزخانه امکانات و تجهیزات مناسب و مورد نیاز؛
 ۷. آماده سازی تجهیز و نظیف سرویس های بهداشتی و حمام ها؛
 ۸. قرار دادن مناسب ترین مکان برای افراد خاص از جمله، جانبازان، معلولین و سالمندان به منظور تسهیل در رفت و آمد دسترسی به سرویس بهداشتی سکوت و آرامش و دوری از محل رفت و آمدها و ...؛
 ۹. تعیین تعداد مناسبی از خادمین ویژه رسیدگی به نیازهای معتکفین خاص؛
 ۱۰. در صورت حضور بانوان دارای فرزند خردسال تعبیه مکان مناسب جهت برپایی مهدکودک و تهیه امکانات و ابزار لازم و استخدام مربی یا مربیان شایسته به تناسب تعداد کودکان؛
 ۱۱. تهیه مهر و خاک تیمم، قرآن، مفاتیح، رساله توضیح المسایل و یک کتابخانه کوچک با موضوعات مناسب با حال و هوای اعتکاف و نیازهای اقشار حاضر در اعتکاف.
 ۱۲. اطلاع رسانی، سهمیه بندی و ثبت نام
- ۱-۱۲. تعیین جنسیت شرکت کنندگان
- در صورت عدم امکان سرویس دهی به آقایان و خواهران به طور هم زمان بهتر است مساجد محل با هماهنگی و برنامه ریزی منسجم و متحد، معتکفین را به تفکیک جنسیت پذیرش نمایند و در مورد هر جنسیتی تیم خادمین و مدیریتی همجنس را به کار گیرند، تا ضمن پیشگیری از برخی عوارض منفی احتمالی موجبات راحتی معتکفین به ویژه بانوان محترم فراهم شود.
- ۲-۱۲. تعیین مقطع سنی داوطلبان اعتکاف
- تعیین مقطع سنی قشر مخاطب یا سهمیه بندی ظرفیت مسجد بین اقشار مختلف تا نمادی از همگرایی نسل های مختلف و اقشار مختلف تحقق یابد.

اگرچه اقشار و سنین مختلف دارای نیازها و سلاقی متفاوتند، ولی بهتر است فضای واقعی و طبیعی زندگی را در امورمانند اعتکاف حفظ کنیم تا خود علاوه بر تلطیف رفتارها و خلیات موجب حفظ ساختار جاری در جامعه گردد. گاهی تفکیک سنی معتکفین و تجمع یک مقطع سنی خاص سبب بی توجهی به برخی نکات اخلاقی و تضعیف روح معنوی مورد انتظار در اعتکاف و معتکفین می شود؛ به خصوص در مقاطع سنی نوجوان و جوان.

۱۲-۳. چاپ و توزیع و نصب اقلام تبلیغاتی

چاپ و توزیع و نصب اقلام تبلیغاتی مربوط به ثبت نام و ایجاد انواع راه های ثبت نام به ویژه راه های غیر حضوری مانند تلفن، پیامک وب سایت و پست الکترونیک به منظور تسهیل در امر ثبت نام.

۱۲-۴. اعلام شفاف امکانات و تدابیر لازم برای سرویس دهی به افراد خاص

اعلام شفاف امکانات و تدابیر لازم برای سرویس دهی به افراد خاص مانند جانبازان و معلولین سالمندان بانوانی که فرزندان کوچک دارند و غیره.

۱۲-۵. تهیه فرم ثبت نام

تهیه فرم ثبت نام ساده، کامل، خلاصه و توزیع آن در مراکز مختلف مانند مدارس و مراکز آموزشی منطقه، مراکز ورزشی و هنری، سوپرمارکت های محله.

۱۲-۶. تعیین شرایط لازم جهت حضور افراد

تعیین شرایط لازم جهت حضور افراد در اعتکاف؛ شرایطی مانند توانایی گرفتن روزه تعهد اقامت سه روز کامل در مسجد رضایت والدین برای نوجوانان و رضایت همسر برای بانوان ارائه مدرک معتبر پزشکی برای بیماران و معلولان مبنی بر عدم ضرر اعتکاف برای آنان و ...

۱۲-۷. ثبت نام در محدوده زمانی مناسب و تشکیل پرونده برای هر فرد

انجام ثبت نام در محدوده زمانی مناسب و کافی و تشکیل پرونده برای هر فرد جهت مشخص کردن شرکت کنندگانی که نیاز به رسیدگی و امکانات خاص دارند؛ مانند: بانوان دارای فرزندان خردسال سالمندان جانبازان و معلولین افراد مبتلا به بیماری های خاص البته غیر واگیردار و غیره.

۱۲-۸. انجام ثبت نام به تعداد دو برابر ظرفیت

انجام ثبت نام به تعداد دو برابر ظرفیت برای انجام بررسی های نهایی و انتخاب افراد دارای شرایط.

۱۲-۹. تشکیل شورای پذیرش

تشکیل شورای پذیرش متشکل از امام، جماعت دبیر اجرایی اعتکاف، رئیس هیئت امناء، فرمانده پایگاه بسیج مسجد و یک پزشک معتمد برای بررسی شرایط افراد ثبت نام کرده و انتخاب نهایی آنان بر اساس سهمیه بندی.

۱۲-۱۰. تنظیم فهرست های متعدد از معتکفین

تنظیم دو فهرست از معتکفین فهرست معتکفین اصلی به تعداد ظرفیت مسجد و فهرست معتکفین ذخیره به تعداد ۱۰ در صد ظرفیت مسجد که در صورت انصراف معتکفین اصلی جایگزین خواهند شد.

۱۱-۱۲. اعلام اسامی نهایی

اعلام دو فهرست نهایی شده حداقل ۱۰ روز قبل از آغاز اعتکاف تا افرادی که جزو پذیرفته شدگان نیستند بتوانند به مراکز دیگر مراجعه نمایند.

۱۳-۱. اعلام زمان نهایی مراجعه معتکفین

تعیین و اعلام زمان نهایی مراجعه معتکفین اصلی برای دریافت کارت اعتکاف بلافاصله پس از اتمام مهلت مراجعه معتکفین اصلی و اعلام زمان مراجعه معتکفین ذخیره و دریافت کارت با این کار پرونده ثبت نام معتکفین بسته می شود.

۱۳. فعالیت های حین اعتکاف

۱۳-۱. استقبال معنوی از اعتکاف

به منظور فرهنگ سازی و به عبارتی استقبال معنوی از معتکفین میتوان از راه کارهای زیر استفاده نمود:

۱. برقراری ارتباط با معتکفین به منظور آگاهی بخشی نسبت به آداب و احکام اعتکاف؛
۲. ارسال پیامهای مناسب و جذاب برای معتکفین از طریق پیامک جزوه و نشریه های ویژه؛
۳. ارسال فرم مخصوص اعلام داوطلبانه توانمندی ها نیازها پیشنهادها و علاقمندی های معتکفین به منظور بهینه سازی، برنامه ها استفاده از ظرفیت علمی، فرهنگی و اجرایی معتکفین در برگزاری هر چه بهتر اعتکاف؛
۴. دعوت از معتکفینی که علاقه خود برای مشارکت در امور اجرایی یا فرهنگی اعتکاف را اعلام کرده اند همچنین توجیه سازماندهی و مسئولیت سپاری به آنان؛
۵. تبلیغات محیطی اعم از داخل مسجد و محله با هدف استفاده بهینه از ظرفیت معنوی اعتکاف در پاک سازی محیط معنوی محله؛
۶. مشخص کردن مکان مخصوص هر معتکف اعم از بخش مطالعه مکانهای عمومی و سوخانه حمام سرویس بهداشتی وغیره.

۷. تهیه و چاپ کارت شناسایی معتکفین ژتون غذا و سایر اقلام مورد نیاز با طراحی زیبا و وزین.

۱۳-۲. استقبال از معتکفین

۱. آماده سازی امکانات و نیروهای انسانی لازم برای ثبت نام معتکفینی که وارد مسجد می شوند؛
۲. تهیه و اجرای برنامه معنوی و جذاب استقبال از معتکفین توسط عوامل اجرایی اعتکاف و بدرقه توسط بستگان و مردم محل شامل:

۲-۱. آذین بندی طاق نصرت در مقابل درب ورودی مسجد؛

۲-۲. اسفند دود کردن؛

۲-۳. پخش قرآن و سروده های معنوی مناسب؛

۲-۴. عبور دادن معتکفین از زیر قرآن توسط روحانی مسجد؛

۲-۵. تحویل بسته فرهنگی اعتکاف به معتکفین؛

۳. تعیین مکان مخصوص هر معتکف و اجرای برنامه آشنایی با، اماکن امکانات و برنامه های اعتکاف؛

۴. برگزاری مراسم معارفه بین معتکفین و مسئولین و خادمین و به خصوص معرفی چهره های شاخص هم چون

خانواده معظم شهدا، جانبازان و آزادگان، فرهیختگان و هنرمندان؛

۵. رسیدگی به نیازهای اولیه و دغدغه های احتمالی معتکفین و انجام جابه جایی های لازم و نهایی.

۲-۶. برنامه های اعتکاف

الف) برنامه های عمومی:

۱. افتتاحیه

افتتاحیه شامل خوش آمدگویی، معارفه، اجرای برنامه هنری مذهبی همچون سرود یا تواشیح یا شعر خوانی یا دکلمه تشریح برنامه های اعتکاف و تذکرات لازم الاجرا، سخنرانی در موضوع فضایل مولا علی علیه السلام و اعتکاف تو سل و مولودی خوانی؛

۲. برگزاری برنامه پرسش و پاسخ

فراهم کردن امکان پرسش و پاسخ دینی به صورت شفاهی و کتبی (شناخته شده و ناشناس). با تشکیل جلسات پرسش و پاسخ تعبیه صندوق مخصوص پرسشهای دینی و سایر راهها میتوان به سؤالات و شبهاتی که احیاناً برای معتکفان مطرح است، جواب داد؛

۳. طراحی مسابقه

طراحی مسابقات مانند: مسابقات اعتقادی، احکام، سیاسی، تاریخی و اخلاقی، مسابقات خاطره نویسی، مسابقات مقاله و شعر، مسابقه نقاشی و طراحی پیرامون اعتکاف، مسابقه روزنامه دیواری ویژه افراد علاقه مند؛

۴. تهیه امکانات

فراهم کردن امکانات ارائه پیشنهادها و انتقادات معتکفین به مسئولان ستاد اعتکاف به صورت کتبی و شفاهی؛

۵. فراهم کردن امکان عکسبرداری از مراسم و افراد شرکت کننده

تهیه امکان گرفتن عکس یادگاری دسته جمعی با دوستان معتکف و خادمین؛

۶. دعوت از سخنران و مداح

دعوت از سخنرانان و مداحان توانا جهت اجرای مراسم در جمع معتکفین، برگزاری مولودی به مناسبت شب و روز ۱۳ رجب سالروز ولادت مولود کعبه، برگزاری مراسم سوگواری به مناسبت ۱۵ رجب رحلت حضرت زینب کبری علیها السلام؛ همچنین برگزاری حلقه های معرفت با حضور روحانیون و اساتید توانمند، سخنرانی های کوتاه امام جماعت مسجد پیرامون موضوعات مناسب با اعتکاف

۷. برگزاری مراسم مناجات

برپایی مراسم مناجات و توسل مانند زیارت عاشورا، دعای توسل، دعای کمیل، دعای ندبه، مراسم دعا و مناجات و اعمال مشهور به «ام داوود»؛

۸. برگزاری برنامه شبی با قرآن

اجرای برنامه شبی با قرآن با دعوت از قاریان ممتاز کشور؛

۹. تهیه محتوای مناسب مراسم

چاپ و انتشار جزوه یا کتاب آداب و اسرار اعتکاف و توزیع آنها در میان معتکفین؛

۱۰. اجرای تواشیح

اجرای مراسم تواشیح توسط گروه های مختلف؛

۱۱. برگزاری سایر مراسمات مذهبی مناسب اعتکاف

برپایی با شکوه نماز جماعت مسجد و حضور مردم در کنار معتکفین به منظور انتقال معنویت اعتکاف به سایرین.

۱۲. نظر سنجی

نظر سنجی با تهیه پرسشنامه ای دقیق و کامل باید اعتکاف و فعالیت های آن را در سه بخش ۱. محتوایی برنامه ها ۲. امکانات و خدمات ۳. اثر بخشی تبلیغات محیطی، در معرض ارزیابی و نظر سنجی معتکفین قرار گیرد.
ب) برنامه های اختصاصی

با توجه به حضور اقشار مختلف مردم با سنین و افکار و سطوح گوناگون در اعتکاف در صورت امکان باید برای هر قشر و گروهی برنامه هایی متناسب با نیازها مشکلات و علایق آنها برگزار نمود. به عنوان مثال، اعتکاف فرصت مناسبی است که

۱. کسبه و کارمندان و کارگران با احکام اصلی مکاسب آشنا شوند؛

۲. به نوجوانان و جوانان مباحث و مهارتهایی مانند:

ا. مدیریت هیجانات و غرایز؛

ب. مدیریت ارتباطات انسانی؛

ج. راه های کسب اراده و انگیزه برای انجام وظایف جدی همچون تحصیل، تهذیب و ورزش، منتقل شود.

۳. آشنایی مادران با مباحثی چون

ا. مهارت‌های اصلی و کلیدهای تربیت کودک و نوجوان؛

ب. مهارت‌های شوهرداری؛

ج. راه‌های تشویق فرزندان به نماز، مسجد و ...

۴. برای بزرگسالان و سایر علاقمندان فرصتهایی به منظور تصحیح قرائت نماز قرار داده شود.

۷-۲. مراقبت‌ها و ملاحظات

۴-۳-۱. برنامه‌ریزی نظارت و بازرسی

ضروری است با به کارگیری روش‌هایی در شأن اعتکاف و معتکفین افراد و تیم‌هایی به صورت محسوس و نامحسوس، به نظارت و بازرسی مستمر محیط اعتکاف بپردازند تا احتمال بروز مشکلاتی نظیر سرقت، جدال و دعوا، خطرات فکری و اخلاقی و ... کاهش یابد. در این راستا باید سازوکار درستی تهیه شود که در آن تمام موارد و احتمالات راه کشف و برخورد صحیح با آنها و حتی شیوه مدیریت بحران احتمالی تعریف و تبیین شده باشد. ضمناً افرادی که در این خدمت مهم نقش ایفا می‌کنند باید دارای صلاحیت‌های لازم باشند.

۴-۳-۲. توجه به مسئله خواب

یکی از نیازهای روحی و هراسان خواب مناسب و متناسب در روز است. غالباً معتکفین هستند که ساعات ملاکوتی و عرفانی سحر را به عبادت و خلوت بگذرانند؛ به همین جهت آرامش ابتدای شب به منظور تأمین حداقل خواب مورد نیاز ضرورت دارد؛ از این رو مسئولین اعتکاف باید تمهیداتی در نظر بگیرند که در این ساعات بخش اصلی شبستان مسجد برای استراحت عزیزان فراهم و از سکوت و تاریکی لازم برخوردار باشد. به منظور انجام فعالیت‌های تدارکاتی با فرهنگ‌گی در ساعات شب بهتر است مکان خاصی از مسجد که مزاحمتی برای معتکفین ایجاد نمی‌کند در نظر گرفته شود یا تمام فعالیت‌ها در ساعات روز برگزار گردد معتکفین هم باید توجیه شوند تا با رعایت این نکته برای خود و دوستانشان و به خصوص سالمندان شرایط مطلوبی فراهم سازند تا بعد از مدتی استراحت، با انرژی و شادابی بیشتری به امور عبادی خود بپردازند.

۴-۳-۳. پیشگیری و علاج افسردگی

چه بسا عده‌ای از معتکفان خصوصاً نوجوانان، به سبب دوری از خانواده و دوستان، گاهی دچار دل‌تنگی شوند؛ بنابراین میتوان برنامه‌ها را به گونه‌ای تنظیم کرد که در ساعاتی خاص بستگان معتکفین امکان حضور در مسجد را داشته باشند تا ضمن دیدار با آنان به تشویق و تقویت روحیه آنها بپردازند.

۴-۳-۴. توجه به ادعیه و اعمال عمومی تر

اگرچه در ایام اعتکاف میتوان دعاهای متعددی چون دعاهای ماه رجب، جوشن کبیر و را خواند اما آنچه که برای عموم معتکفان اعم از باسواد و بی سواد جوانان و بزرگسالان، مناجاتیان حرفه‌ای و تازه کاران مهم‌کن و آسان است خواندن دعاها و اذکار، کوتاه ولی پر محتواست که به برخی از آنها اشاره می‌شود

الف) ادعیه و زیارات شامل:

۱. دعای سلامتی امام زمان، ۲. دعای فرج، ۳. دعای توسل، ۴. مناجات حضرت امیر در مسجد کوفه، ۵. حدیث کساء، ۶. زیارت عاشورا، ۷. زیارت امین الله، ۸. زیارت آل یاسین، ۹. توصیه به تدوام و استمرار اذکاری همچون تهلیل، تسبیح تکبیر، تحمید، حوقله، استغفار.

ب) نمازهای واجب و مستحب، شامل:

۱. نماز قضا به جماعت، ۲. نمازهای منسوب به معصومین علیهم السلام، ۳. نماز حاجت، ۴. نماز استغفار و توبه.

۳-۴-۵. اهتمام ویژه به بهداشت فردی و محیط

احترام به خلوت و سکوت و اندیشیدن افراد و جزو برنامه دانستن آن نه بیکاری و غیره.

۱۴. فعالیت‌های پس از اعتکاف

۱-۱۴. اختتامیه اعتکاف

اردوی سه روزه راهیان ملکوت پایان می‌یابد آسمانیان با کوله باری از مشک و عنبر و نور، رهسپار زمین می‌شوند، اما این بار نمی‌روند که بمانند و به بیماری مهلک اخلاص الی الارض گرفتار شوند، بلکه می‌روند تا گرفتاران در چاه نفس را دستگیری کنند. این‌ها بسان گل‌های معطری هستند که با حضور موقت خود در میان مردم شامه معنوی آنان را به عطر خدا آشنا و دل‌هایشان را برای انقطاع الی الله مشتاق می‌سازند. همان قدر که اشتیاق بازگشت به جمع خانواده و دوستان زمینی در دل دارند جدایی از همسفران برایشان تلخ و ناگوار است باید آخرین لحظه‌ها را باشکوه برگزار کرد تا خاطراتش بخشی از این تلخی را جبران کند.

۱۴-۲. پس از اتمام مراسم اعتکاف

۱-۲-۱۴. غبار روبی پایانی

همان طوری که پیش از اعتکاف خادمان و معتکفان در امر غبار روبی مساجد مشارکت به عمل آوردند، شایسته است پس از اتمام زمان و مراسم با شکوه و گسترده اعتکاف نیز به بهداشت و غبارروبی جایگاه اعتکاف (مسجد) اهمیت دهند.

۱۴-۲-۲. بررسی اموال و امکانات

بلافاصله پس از اعتکاف عده‌ای که از قبل تعیین شده‌اند باید تمام ابزار، وسایل و امکانات مورد استفاده در اعتکاف را جمع‌آوری و شمارش و بررسی کنند. آن بخش که مربوط به خود مسجد است به مسئول مربوطه تحویل داده می‌شود و بخش دیگری که به صورت امانی در اختیار ستاد اعتکاف قرار گرفته بود، به صاحب حقیقی یا حقوقی آن بازگردانده می‌شود.

۱۴-۲-۳. تصفیه حساب و حسابرسی

فرد یا گروهی که از ابتدا به عنوان متصدی امور مالی و حسابداری معین شده‌اند موظفند که اولاً در طول فرآیند اعتکاف ریز و درشت دریافتها و پرداختها، بودجه‌ها و هزینه‌ها را در دفاتر معتبر و مخصوص ثبت کنند و با اسناد معتبر، مانند فاکتور خرید و رسید دریافت وجه و غیره مستندسازی کنند.

ثانیاً، در پایان مراسم اعتکاف هزینه ها و مخارج را حسابرسی و جمع بندی نمایند و اسناد را به پیوست گزارش مکتوب به رئیس ستاد اعتکاف و امام جماعت و هیئت امانت تسلیم نمایند.

۴-۲-۱۴. تهیه گزارش نهایی اعتکاف

تمام واحدها و مسئولین اعتکاف موظفند در فاصله کوتاهی پس از اتمام اعتکاف، گزارشی مکتوب را به همراه مستندات صوتی تصویری و مکتوب به رئیس ستاد تحویل بدهند تا ضمن حفظ تجربیات نقاط قوت و ضعف شناخته شده و امکان ارزیابی نهایی به وجود آید.

در این گزارش مواردی که اطلاع از آنها در راستای اهداف اعتکاف اهمیت دارد، گنجانده می شود تا در مواقع نیاز تحلیل محتوای این اطلاعات موجبات اصلاح عیوب و تقویت نقاط قوت و در نهایت ارتقای کیفیت خدمت رسانی را فراهم آورد. همچنین میتوان گزارشی تصویری و مکتوب از فرآیند برگزاری اعتکاف و جلوه های ویژه آن در دو قالب، نشریه ویژه نامه و لوح فشرده تهیه و توزیع نمود.

۴-۲-۵. تقدیر و تشکر از خادمان و دست اندر کاران

یکی از راهبردهای اخلاقی که میتواند انسجام مؤمنین را در احیای سنن و شعائر الهی تداوم بخشد، حق شناسی و قدرشناسی از یکدیگر است. اگرچه همه کارها و خدمات باید با نیت تقرب به خداوند متعال و بدون چشم داشت مادی باشد ولی از مصادیق پیچیده اخلاص تشکر و تقدیر خالصانه و قربه الی الله است.

گاهی ایجاد یک تشکل سالم با عضویت همه دست اندرکاران اعتکاف و خادمان، می تواند منشأ آثار و برکات فراوانی در عرصه فرهنگ دینی ما باشد تشکلی مانند هیأت که اشخاص به صورت منظم و متناوب گرد هم آیند و ضمن بهره بردن از معارف قرآن و اهل بیت علیهم السلام، طرح ها و ایده های بهتری را برای برگزاری بهتر اعتکاف سال آینده تولید و بررسی کنند.

نتیجه گیری

در نوشتار پیش رو پس از بیان چیستی و حقیقت مسئله اعتکاف و آثار آن بر زندگی فردی و اجتماعی انسان، ضمن آسیب شناسی مراسمات برگزار شده، به ارائه الزامات و نیز راهکارهایی برای برگزاری هر چه با شکوه تر این مراسم معنوی شامل راهکارهای قبل از اعتکاف، حین اعتکاف و نیز ارائه راهکارهای بعد از اعتکاف پرداخته شد. راهکارهایی که نتیجه آن در عمل دیده شده و عمدتاً راهکاری بود استخراج شده از متون دین و نیز بررسی مراسمات اعتکاف های سال های گذشته، همچنین در ارائه این راهکارها از دست اندرکاران مستقیم و کسانی که در عرصه عملی عیناً با برگزاری مراسم درگیر بودند نیز استفاده شد. راهکارهایی است قابل اجرا و در عین حال ساده که مراسم معنوی اعتکاف را از یک مراسم متحجرانه و رهبانی دور کرده و فرد را در وادی خود سازی وارد کرده و اثر حقیقی اعتکاف را در او به لطف الهی نهادینه خواهد کرد.

منابع

۱. قرآن کریم.

۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللثالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، قم، مؤسسه سید الشهداء، ق ۱۴۰۳، چاپ دوم.
۳. حر عاملی، محمد بن الحسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۶ ق، چاپ سوم.
۴. دیلمی، حسن بن ابی الحسن، إرشادُ القلوب إلى الصواب المنجی من عملٍ به من أليم العقاب، ایران، رضی، ۱۴۱۲ ق، چاپ سوم.
۵. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۱ ق، چاپ دوم.
۶. طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الأوسط، مصر قاهره، دار الحرمین للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۵ ق، چاپ اول.
۷. قمی، شیخ عباس، الفوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه، قم، بوستان کتاب، ۱۴۰۰، چاپ سوم.
۸. _____، مفاتیح الجنان، تهران، کتاب آشنا، ۱۳۹۳، چاپ سوم.
۹. متقی الهندی، علاء الدین علی، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، بیروت، مكتبة التراث الإسلامي، ۱۳۹۷ ق، چاپ اول.
۱۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق، چاپ دوم.
۱۱. مروارید، علی أصغر، الینایع الفقھیة، بیروت، دار التراث / الدار الإسلامیة، ۱۴۱۰ ق، چاپ اول.
۱۲. موسوی بغدادی، سید ابو القاسم علی بن حسین، المسائل الناصریات، مشهد، آستانة الرضویه المقدسة. مجمع البحوث الإسلامیة، ۱۳۹۸، چاپ اول.
۱۳. موسوی چهارسوقی خوانساری اصفهانی، سید محمد باقر، روضات الجنات، قم، اسماعیلیان، ۱۳۹۰، چاپ اول.
۱۴. نیشابوری، مسلم ابن حجاج، صحیح مسلم، قم، دارالحديث، ۱۲۵۰ ق، چاپ اول.